

УДК 159.331

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.2.20>**В. В. Зарицька**доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри практичної психології
Класичний приватний університет**О. С. Козарик**кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальної роботи
Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито вплив соціальних чинників на розвиток емоційного інтелекту особистості, обґрунтовано їхню сутність, охарактеризовано думки вітчизняних і зарубіжних науковців щодо цієї проблеми, висловлено власний погляд на проблему та можливі шляхи запобігання негативному впливу названих у статті соціальних чинників на розвиток емоційного інтелекту.

У статті увага зосереджена на таких соціальних чинниках, як: синтонічність у дитячому віці; розвиток раціональності у міру дорослішання; рівень розвитку самосвідомості; емоційно-сприятливі взаємотосунки між батьками; рівень освіти батьків і сімейний добробут; гендерні особливості виховання в сім'ї; андрогінність; локус контролю; релігійність. Зокрема, акценти зроблено на характеристиках позитивного впливу соціальних чинників на розвиток емоційного інтелекту як необхідної здатності особистості для її успішного спілкування та взаємодії з іншими людьми. Запропоновано два основних шляхи запобігання негативному впливу соціальних чинників на розвиток емоційного інтелекту особистості, запропоновані Х. Бі, з якими ми погоджуємось: 1) послідовність ускладнення вимог до дитини з чітким регулюванням їх виконання; 2) рівень очікування від дитини повинен відповідати її віку. Нами доповнено ці правила ще й таким: 3) роботу дитини слід оцінювати за результатами, а не хвалити, бо в захваленій дитини формується неадекватна завищена самооцінка, і допомагати там, де їй ще важко. Сформульовано пропозиції на подальше дослідження заявленої у статті проблеми з метою більш детального її вивчення і впровадження у практичну діяльність психологів і фахівців із соціальної роботи.

Ключові слова: емоційний інтелект, синтонічність, самосвідомість, андрогінність, локус контролю, емоційні зв'язки по вертикалі і горизонталі, прихильність.

Постановка проблеми. В останні десятиліття значно ускладнилось соціальне життя різного віку. Це зумовлено швидкими змінами в суспільстві, що впливає на їхній емоційний стан, який позначається на успішності їхньої життєдіяльності загалом. Вчені дійшли висновку, що емоції можна розвивати і для цього розвитку є об'єктивні чинники – як біологічні, так і соціальні.

На виокремленні і характеристиці саме соціальних чинників розвитку емоційного інтелекту буде зосереджена увага у статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема емоційного інтелекту досліджується досить активно такими вченими, як Д. Гоулман (D. Goleman), Г. Орме (G. Orme), Дж. Меєр (J. Mayer), П. Селовей (P. Salovey), Д. Слайтер (D. Sluiter), Г. Вейсінґер (H. Weisinger), Р. Стенберг (R. Stenberg), Дж. Блок (J. Block), Г. Горскова (Г.Г. Горшкова), І. Андрєєва (И.Н. Андреева), Е.Л. Носенко (Э. Носенко) та інші.

Кожний з авторів давав тлумачення поняття «емоційний інтелект» спираючись на те, як він розуміє його сутність і соціальну значущість.

Зокрема, І. Андрєєва [1], відповідно до певного підходу до розуміння емоцій як особливого типу знання та інтелекту – як сукупності взаємопов'язаних між собою розумових здібностей, поняття «емоційний інтелект» характеризує як сукупність ментальних здібностей розуміти власні емоції та емоції інших людей і керувати емоційною сферою. Є і інші трактування цього феномена, які викладені у працях вищеназваних авторів.

Наприклад, Х. Бі, спираючись на визначення феномена «емоційний інтелект», запропоноване Д. Гоулманом, і погоджуючись з ним, трактує його як тип інтелекту, який включає «здатність мотивувати самого себе і відстоювати свою позицію у різних ситуаціях, контролювати збудження і відмовлятися від термінового задоволення потреб, регулювати свій настрій і рівень дистресу, щоб зберегти здатність мислити, здатність довіряти і бути емпатичним [2; 5].

Д. Маєрс розглядає емоційний інтелект як важливий складник соціального інтелекту і визначає його як здатність особистості сприймати, виражати і розуміти емоції та управляти ними [8].

Д. Стайн емоційний інтелект визначає як здатність до сприйняття власних почуттів і почуттів інших людей [9].

Аналіз різних підходів до трактування цього поняття дав змогу більш різносторонньо підійти до його тлумачення і сформулювати визначення його так: емоційний інтелект – це здатність людини усвідомлювати свої емоції та емоції інших людей, контролювати їх і діяти відповідно до рівня усвідомленості та контрольованості ними для досягнення певної мети.

Мета статті – дати по можливості більш повну характеристику соціальних чинників розвитку особистості, розширити шляхи запобігання негативному впливу соціальних чинників на розвиток емоційного інтелекту особистості.

Виклад основного матеріалу. Вченими встановлено, що соціальні чинники можуть здійснювати як позитивний вплив на розвиток особистості за сприятливих умов, так і негативний вплив, якщо відповідні умови відсутні.

Ми погоджуємося з тими соціальними чинниками розвитку емоційного інтелекту, які виділила, зокрема, І. Андрєєва [1]. Вона виділила такі найважливіші чинники:

- 1) синтонічність у дитячому віці;
- 2) розвиток раціональності у міру дорослішання;
- 3) рівень розвитку самосвідомості;
- 4) емоційно-сприятливі взаємостосунки між батьками;
- 5) рівень освіти батьків і сімейний добробут;
- 6) гендерні особливості виховання в сім'ї;
- 7) андрогінність;
- 8) локус контролю;
- 9) релігійність.

Охарактеризуємо думку І. Андрєєвої із цього приводу і доповнимо власним баченням сутності кожного з них.

Зокрема, синтонічність у дитячому віці нею характеризується як інстинктивна співзвучність з оточуючими, тобто попередній інстинкт, реакція типу безумовного емоційного рефлексу, природженого механізму звільнення або як придбана реакція. Розвиток синтонії, як доводить І. Андрєєва, з чим не можна не погодитись, пов'язаний насамперед із емоційними реакціями оточення на дії дитини, які є орієнтирами її самоставлення та самооцінки.

Становленню синтонічності дитини перешкоджають такі основні фактори. По-перше, гіперопіка і переоцінка її батьками, бо в умовах надмірної любові та турботи в дитини немає необхідності прагнути до встановлення емоційного контакту з дорослими, через що механізми, які дають змогу це зробити, не формуються.

Стосовно соціальних передумов розвитку емоційного інтелекту, то над виявленням їх пра-

цювала низка дослідників. Зокрема, І. Андрєєва [1, с. 7–11] виділяє такі найважливіші соціальні чинники:

- синтонічність у дитячому віці;
- розвиток раціональності у міру дорослішання;
- рівень розвитку самосвідомості;
- емоційно-сприятливі взаємостосунки між батьками;
- рівень освіти батьків і сімейний достаток;
- гендерні особливості виховання;
- андрогінність;
- зовнішній локус контролю;
- релігійність.

По-друге, розвиток синтонії блокується, якщо дитина потенційно не здатна до встановлення емоційного контакту, не має такої можливості через байдужість чи ворожість оточення. Асинтонічність, що виникає як наслідок депривації потреби в емоційному контакті, утруднює процес вираження емоцій суб'єктом і розуміння його партнерами по спілкуванню.

Синтонічність у дитячому віці – необхідний етап психічного розвитку. Водночас у міру дорослішання синтонічність послаблюється, активного розвитку набуває раціональність.

У зв'язку з тим, що в процесі нормального розвитку у людини розвивається схильність до рефлексії, відбувається природне ослаблення синтонічності на користь незалежності від зовнішнього світу та намагання протидіяти афективним впливам оточуючих. Відповідно, механізми раціонального мислення тиснуть на безпосередність нижчих почуттів [1].

Протидія негативному афективному впливу здійснюється завдяки раціональному ставленню до оточуючих людей і подій. Встановлено, що використання раціональних тверджень зменшують емоційний дистрес і знижують інтенсивність як «недоречних» емоцій (гніву, депресії та інших), так і «доречних» (роздратування, печалі, схвилюваності та інших) [1]. Наприклад: «Це не найгірше, що я можу доповнити».

Важливим соціальним чинником розвитку емоційного інтелекту є рівень розвитку самосвідомості, тому що механізми саморегуляції, як і синтонічність, закладаються на найбільш ранніх етапах розвитку особистості. Але активно розвивається в старшому віці. Звідси випливає, що рівень розвитку самосвідомості виступає як соціальний чинник управління власними емоціями.

Наступним соціальним чинником виступають емоційно-сприятливі взаємостосунки між батьками. Ключовими моментами емоційно-сприятливих взаємовідносин у сім'ї є емоційний фон у сім'ї, чуйність батьків до дитини і вибрані батьками методи контролю за життєдіяльністю дитини.

В емоційно-теплих стосунках батьки, як доводить Х. Бі [5], які турбуються про дитину, виражають

свою любов, часто або регулярно ставлять потреби дитини на перше місце, демонструють ентузіазм щодо активності дитини, чутливо та емпатично реагують на її почуття. Психологи виявили, що в теплій люблячій сім'ї діти частіше встановлюють безпечну прихильність у перші 2 роки життя; мають більш високу самооцінку, вони більш емпатичні та альтруїстичні та гостріше реагують на біль чи страх інших людей; мають більш високі показники IQ у дошкільному періоді і початковій школі, краще встигають у школі. Діти, які ростуть у теплій емоційній атмосфері, менш агресивні і рідше проявляють делінквентну поведінку, більш впевнені в собі, більш активні і спокійні.

Діти, які не мають такої емоційної підтримки, більш вразливі, агресивні, часто мають девіантну поведінку, проявляють невпевненість, мають неадекватну самооцінку та інші негативні прояви.

Дослідження показують, що люди, які задоволені своїм сімейним життям, мали значно вищий рівень EQ, ніж ті, які ним не задоволені (Г. Орме, 2003) [5].

Важливим соціальним чинником-передумовою для розвитку емоційного інтелекту є рівень освіти батьків та їхній сімейний достаток. Виявилось, що чим вищі ці показники, тим вищий рівень емоційного інтелекту в дітей.

Х. Бі [5] підкреслює, що бідність і грубість є причиною незахищеності дитини, що призводить до агресивності як форми захисту і делінквентної поведінки – як форми самовираження. Якщо ворожість батьків проявляється у вигляді фізичного насилля або зневаги до дитини, то наслідки можуть бути ще більш негативними.

Не менш важливим соціальним чинником розвитку емоційного інтелекту є гендерні особливості виховання, які проявляються перш за все у переважанні в жінок міжособистісних, а в чоловіків – внутрішньоособистісних показників.

Відомо, що емоційні відмінності серед дорослих чоловіків і жінок із самого початку детерміновані підходами до виховання дітей.

Загалом, хлопчики, як правило, володіють більш стійкими і більш традиційними статево-рольовими стереотипами. Але якщо діти ростуть без батька, а мати працює, то і в дівчаток, і у хлопчиків менш жорсткі стереотипи. Крім того, частина дівчаток намагаються бути схожими на хлопчиків в одязі, поведінці, грі. Інколи так дівчаток виховують спеціально, щоб вони були здатні до самозахисту, інколи дівчатка самі обирають такий шлях із цією метою.

У зв'язку з цим андрогінність може розглядатися як наслідок певної стратегії виховання в сім'ї. Природа людини андрогенна, тобто двостатева. Людина володіє можливістю відчувати і вести себе по-чоловічому чи по-жіночому. Андрогінія –

всеохоплююча характеристика людини, що стосується всіх сфер ідентичності, способу життя, тілесності емоційності, сфери професії, роботи, вибору партнера та іншого.

Залежно від ситуації такі люди можуть бути то незалежними і сильними, то турботливими і добрими. В андрогенних індивідів має місце поєднання виражених здібностей до розпізнавання і самоконтролю емоцій.

Наступним соціальним чинником розвитку емоційного інтелекту є зовнішній локус контролю. Локус контролю – це узагальнене очікування того, якою мірою люди контролюють підкріплення у своєму житті [9]. Локус контролю називають зовнішнім (екстернальним), якщо люди впевнені, що їхні успіхи і невдачі регулюються зовнішніми факторами, і внутрішнім (інтернальним), коли люди вірять у те, що їхні успіхи і невдачі визначаються їхніми власними діями і здібностями.

Результати досліджень науковців показують, що досліджувані із зовнішнім локусом контролю більш схильні прощати як інших, так і собі, а з внутрішнім локусом контролю частіше осуджують себе і більш прискіпливі, коли осуджують інших. Здатність прощати пов'язана з усвідомленням власних емоцій і управління ними, емпатією щодо того, хто образив [4].

Прослідковується взаємозв'язок між релігійністю і емоційним інтелектом [17]. Це пояснюється тим, що, по-перше, у релігійних індивідів переважає зовнішній локус контролю; по-друге, релігійне виховання передбачає виховання почуття безумовної любові; по-третє, підготовка до церковних таїнств (сповіді, причастя) неможлива без самоаналізу діяльності та супроводжуючих її емоцій.

Є й інші підходи до виділення соціальних чинників розвитку емоційного інтелекту. Зокрема, Х. Бі і В. Хартуп [9] соціальними чинниками розвитку емоційного інтелекту вважають досвід у двох видах взаємостосунків: вертикальному і горизонтальному спілкуванні.

Вертикальні взаємостосунки включають прихильність до когось-небудь, хто володіє більшою соціальною силою або знаннями (батьки, вчителі, старші брати, сестри та інші). З боку старших чи дорослих відгук на цю прихильність може бути різним, і це суттєво впливає на емоційний розвиток індивіда.

Горизонтальні стосунки за контрастом взаємні і рівноправні, тому що учасники спілкування – ровесники, які мають рівну соціальну силу.

І вертикальні, і горизонтальні стосунки є необхідними, бо в них у дитини створюються базові внутрішні робочі моделі та засвоюються фундаментальні емоційні навички. Зокрема, саме в горизонтальних стосунках у групі ровесників дитина розвиває соціально-емоційну поведінку і набуває навичок, які можна набути тільки

у стосунках із рівними: емоційне ставлення до співпраці, до суперництва, до дружби та інше. А вертикальні стосунки необхідні для того, щоб надати дитині захист і безпеку.

Найперше – це стосунки між батьками і дітьми. Вони мають життєво важливу цінність, якщо забезпечують дитину всім необхідним. Якщо взяти конкретно емоційний зв'язок, то дійсно суттєвими є можливість батьків і дитини побудувати злагоджені стосунки, щоб обом було комфортно.

Емоційний інтелект у цьому випадку розвивається відповідно до рівня комфортності стосунків. Дискомфортні стосунки знижують емоційний розвиток дитини або формують викривлене уявлення та неадекватну поведінку.

Якщо в присутності батьків дитина почуває себе захищено і комфортно, то батьків можна використати як «безпечну основу» в житті. Але в цьому випадку повинен мати місце емоційний зв'язок батьків із дитиною. Це емоційні зв'язки по вертикалі.

Емоційний зв'язок по горизонталі (з ровесниками) – важливий соціальний чинник розвитку емоційного інтелекту, бо наявність друзів-ровесників теж формує почуття захищеності і комфортності, а відсутність їх спричинює самотність, що гальмує розвиток емоційного інтелекту, призводить до замкнутості, зневіри, зниження самооцінки, а в деяких випадках ще до гірших наслідків (фрустрації, есканізму, суїциду).

Особливе значення для розвитку емоційного інтелекту мають горизонтальні зв'язки і позитивні способи прояву прихильності з боку ровесників у шкільні роки. Ці стосунки є не тільки засобом захисту і безпеки, а й засобом самовираження, самоствердження, що важко здійснити серед дорослих. Водночас підтримка дорослих у емоційному розвитку має для школярів надзвичайно велике значення.

Щоб запобігти цим явищам, Х. Бі [6], наприклад, рекомендує дотримуватись певних правил контролю, найпершим з яких вважає послідовність вимог і чітке регулювання їх виконання, тоді дитина виростає слухняною і передбачуваною, у батьків не виникає потреби застосовувати методи покарання.

Другим правилом контролю є рівень очікувань батьків від дитини. Якщо очікування батьків більш зрілої поведінки дитини відповідає її віку, буде формуватись самостійність, почуття компетентності, яке буде поширюватись на всі сфери її життєдіяльності.

Що стосується способів прояву емоційного зв'язку по вертикалі і горизонталі, то вони бувають різні: від доброзичливого ставлення і приємного спілкування до надмірних вимог та авторитарного стилю стосунків. Залежно від характеру способів прояву емоційного зв'язку емоційний інтелект роз-

вивається успішно або розвиток його, навпаки, гальмується.

Для попередження негативного впливу на розвиток емоційного інтелекту особистості Х. Бі, зокрема, пропонує два шляхи: дотримання правил контролю, першим з яких вважає послідовність вимог і чітке регулювання їх виконання, що сприяє тому, щоб дитина виростала слухняною і передбачуваною, тоді в батьків не виникає потреби застосовувати методи покарання. Другим правилом контролю є рівень очікувань у батьків від дитини. Якщо очікування батьків більш зрілої поведінки від дитини відповідає її віку, то в дитини буде формуватись самостійність, почуття компетентності у всіх сферах її життєдіяльності. Нами ці правила доповнено третім правилом, яке полягає в тому, що поведінку і дії дитини в кожному випадку слід адекватно оцінювати за їхніми результатами, а не просто хвалити, бо в захваленої дитини формується неадекватна завищена самооцінка, і допомагати там, де їй ще важко.

Висновки. Усе вищевикладене дає змогу зробити такі висновки.

1. Емоційний інтелект – це феномен, який досліджується вченими різних країн, що свідчить про важливість глибокого вивчення цього явища, зокрема, з психологічного погляду.

2. Доведено, що емоційний інтелект можна розвивати і для цього є об'єктивні чинники, зокрема соціальні чинники розвитку емоційного інтелекту, які ми характеризували у статті.

3. Найсуттєвішими соціальними чинниками виділено такі: синтонічність у дитячому віці; розвиток раціональності у міру дорослішання; рівень розвитку самосвідомості; емоційно-сприятливі стосунки між батьками; рівень освіти батьків і сімейний достаток; гендерні особливості виховання; андрогінність; зовнішній локус контролю; релігійність.

4. Вищезазначені соціальні чинники сприяють розвитку емоційного інтелекту або гальмують цей процес залежно від соціальних взаємозв'язків у вертикальному спілкуванні і діях (діти і дорослі) та у горизонтальному спілкуванні і діях (діти та їхні ровесники).

5. Для запобігання негативному впливу соціальних чинників на розвиток емоційного інтелекту нами охарактеризовано три основних правила: послідовність ускладнення вимог до дитини з чітким регулюванням їх виконання; рівень очікування від дитини повинні відповідати її віку; роботу дитини слід оцінювати за результатами, а не просто хвалити, бо в захваленої дитини формується неадекватно завищена самооцінка, і допомагати там, де їй бути важко.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі: експериментальне дослідження рівнів впливу соціальних чинників у різних умовах життя особистості; розроблення методичних рекомендацій для успішного запобігання негативному впливу

соціальних чинників на розвиток емоційного інтелекту особистості у несприятливих соціальних умовах.

Література:

1. Андреева И.Н. Биологические и социальные предпосылки развития эмоционального интеллекта. *Когнитивная психология* : сб. статей / под ред. А.П. Лобанова, Н.П. Радчиковой. Минск : БГПУ, 2006. С. 7–11.
2. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Дэниел Гоулман, Ричард Бояцис, Энни Макки; пер. с англ. Москва : Альбина Бизнес Букс, 2007. 301 с.
3. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Эмоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія. Київ : Вища школа, 2003. 126 с.
4. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. Москва : КСП+, 2003.
5. Би Х. Развитие ребенка. 9-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 768 с.
6. David R. Caruso, Peter Salovey. The Emotionally Intelligent Manager: How to Develop and Use the Four Key Emotional Skills of Leadership. Jossey – Bass, San. Francisco, 2004.
7. Steven J. Stein, Ph. D and Howard E. Book, M.D., The EQ Edge: Emotional Intelligence and your success. Stoddard Publishing Co. Limited, 2000.
8. Майерс Д. Интуиция. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 256 с.
9. Стайн Д. Язык интеллекта. Москва : ЭКСМО, 2006. 322 с.

Zarytska V. V., Kozarik O. S. Influence of social factors on the development of emotional intelligence of the individual

The article reveals the influence of social factors on the development of the person's emotional intelligence, substantiates their essence, describes the views of domestic and foreign scientists on this problem, expresses their own views on the problem and possible ways of preventing the negative influence of the social factors mentioned in the article on the development of emotional intelligence.

The article focuses on social factors such as: synthonics in childhood; development of rationality as it grows; level of self-awareness; emotional and beneficial relationships between parents; level of education of parents and family welfare; gender peculiarities of upbringing in the family; androgyny; locus of control; religiosity. In particular, the accents are made on the characteristics of the positive influence of social factors on the development of emotional intelligence as a necessary ability of the individual for its successful communication and interaction with other people. Two main ways of preventing the negative influence of social factors on the development of the emotional intelligence of the person proposed by H. Bee are proposed, with which we agree: 1) the sequence of the complication of the child's requirements with a clear regulation of their implementation; 2) the level of expectation from the child must be consistent with her age. We have supplemented these rules with the following: 3) the child's work should be judged by the results rather than praise, because an inappropriate excessive self-esteem is formed in the adopted child and help where it is still difficult. Proposals for the further research of the problem stated in the article are formulated with the aim of more detailed studying and introduction into the practical activity of psychologists and specialists in social work.

Key words: *emotional intelligence, synthonics, self-consciousness, androgyny, locus of control, emotional connections in vertical and horizontal, attachment.*